

ZBYSZKO CHOJNICKI

Refleksje dotyczące teraźniejszości i przyszłości geografii polskiej

Reflections on the present and the future of Polish geography

Zarys treści. Opracowanie zawiera charakterystykę metodologiczną 1) stanu i tendencji geografii polskiej oraz 2) programu dalszego jej rozwoju. Inspiracją do tych refleksji były referaty i dyskusje na Ogólnopolskiej Konferencji Geograficznej w Rydzynie (1983 r.).

Wstęp

Stan i tendencje geografii polskiej były w okresie powojennym wielokrotnie przedstawiane i oceniane w wielu publikowanych artykułach, zwłaszcza na łamach Przeglądu Geograficznego. Były też przedmiotem zainteresowań ogólnokrajowych konferencji, m.in. w Osiecznej w 1955 r., w Jabłonie w 1966 r., w Poznaniu w 1972 r. oraz niektórych posiedzeń plenarnych Komitetu Nauk Geograficznych Polskiej Akademii Nauk.

Ogólnie biorąc, analiza stanu geografii polskiej dotyczyła głównie tzw. dorobku geografii i obejmowała charakterystykę tematyczną poszczególnych działów i gałęzi geografii oraz porównanie ich wzajemnych pozycji rozwojowych. Głównym elementem tej analizy było formułowanie koncepcji zespołów tematycznych poszczególnych działów lub gałęzi geografii oraz ustalenie ich wagi i luk w strukturze przedmiotowej i tematycznej geografii. W mniejszym stopniu natomiast zajmowano się właściwą problematyką metodologiczną geografii obejmującą analizę struktury wiedzy geograficznej i postępowania badawczego.

W analizach tych dominował pozytywny ton ocen stanu geografii polskiej. W ostatnich latach jednak pojawiły się opinie krytyczne, wyrażające zaniepokojenie sytuacją poznawczą i społeczną geografii polskiej. Wzrosło też zainteresowanie podstawami metodologicznymi geografii. Na tym gruncie została przygotowana Ogólnopolska Konferencja Geograficzna nt. „Podstawowe problemy metodologiczne rozwoju polskiej geografii”, która odbyła się w Rydzynie w dniach 27—30 czerwca 1983 r.

Konferencję w Rydzynie różniły od dotychczasowych spotkań tego typu następujące aspekty: (1) w czasie konferencji krytycznie rozpatrzono problematykę geografii polskiej w ujęciu metodologicznym, (2) na tle geografii

światowej, (3) konferencja była przygotowana przez geografów należących do młodszego pokolenia i (4) dotyczyła całej geografii.

Krytyczna analiza i charakterystyka geografii polskiej zawarta w referatach była skoncentrowana w większym stopniu na zagadnieniach metodologicznych niż na przedmiotowych i problemowych. Objęła ona aspekty zarówno teoretyczno-metodologiczne geografii (a więc jej czołowe problemy badawcze, metody, wyniki i funkcje) jak i naukoznawcze czyli charakterystykę społeczności geografów i organizacji instytucji geograficznych oraz związków geografii z życiem społecznym. Miała charakter nie tylko sprawozdawczy, lecz ujawniła głębsze założenia problemowe i filozoficzne postępowania badawczego i struktury wiedzy geograficznej, przyjmowane mniej lub bardziej świadomie przez geografów.

Podstawą charakterystyki rozwoju geografii polskiej było określenie głównych koncepcji i tendencji badawczych w geografii światowej oraz orientacji filozoficzno-metodologicznych rozpatrywanych na gruncie różnych kierunków filozoficznych. Przedstawienie orientacji filozoficzno-metodologicznych geografii wywołało szczególne zainteresowanie i było punktem wyjścia sporu o ocenę stanu polskiej geografii społeczno-ekonomicznej. Chociaż propozycje określenia głównych „paradygmatów” geografii społeczno-ekonomicznej (determinizmu geograficznego, dogmatycznego, geografii ilościowej i dialektycznego) wzbudziły sprzeczności co do trafności takiej konceptualizacji, to jednak dyskusja jaka powstała na ten temat, okazała się głównym elementem krytycznej analizy stanu geografii polskiej, gdyż podjęła istotny problem podstawowych koncepcji myślenia i działania naukowego.

Ujęcie takie było w dużym stopniu wynikiem opracowania referatów przez młodszą generację geografów, którzy położyli główny nacisk — zwłaszcza w referatach dotyczących geografii społeczno-ekonomicznej — na problematykę filozoficzno-metodologiczną geografii i krytykę jej dotychczasowego stanu naukotwórczego. Ta swoista konfrontacja pokoleniowa w gruncie rzeczy prezentowała jednak bardziej postawy komplementarne niż antagonistyczne.

Przedstawione na Konferencji referaty objęły w zasadzie całość geografii, chociaż w podziale na: 1) geografie społeczno-ekonomiczną, 2) geografie fizyczną, 3) geografie regionalną i 4) kartografię. Geografowie społeczno-ekonomiczni skoncentrowali się na problematyce stanu i tendencji geografii polskiej rozpatrywanej na gruncie jej orientacji filozoficznych i na krytycznej ocenie jej sytuacji poznawczej oraz przebudowie jej założeń teoretycznych. Geografowie fizyczni zajęli się natomiast głównie wewnętrzną strukturą badawczą geografii fizycznej w układzie poszczególnych poddyscyplin oraz analizie jej założeń problemowych, określeniu luk badawczych i krytyce osiągnięć. Geografowie regionalni starali się przede wszystkim wykazać odrębność geografii regionalnej i jej funkcji. Kartografowie natomiast analizowali założenia teoretyczne języka kartografii i przedstawili krytyczne ujęcie jej stanu.

Wyniki Konferencji w Rydzynie polegają przede wszystkim na określeniu statusu i funkcji geografii i geografów w Polsce, rozeznaniu orientacji teoretyczno-metodologicznych geografii, określeniu jej niedostatków (zwłaszcza

tak jak przedstawiają się w opinii młodszej generacji) i uzmysłowieniu sobie stanu kultury intelektualnej i samowiedzy geografów.

Problematyka Konferencji w Rydzynie nasuwa szereg refleksji metodologicznych dotyczących teraźniejszości i przyszłości geografii polskiej. Przedstawię je w odniesieniu do dwóch zagadnień: 1) stanu i tendencji geografii polskiej oraz 2) programu dalszego jej rozwoju.

Stan i tendencje geografii polskiej

Za podstawę charakterystyki stanu i tendencji geografii polskiej przyjmuję jej ujęcie w postaci systemu społeczno-poznawczego. Geografię, jak każdą naukę, można pojmować jako system społeczno-poznawczy, tj. taki system konkretny, który obejmuje zbiorowość badaczy uprawiających działalność naukową w zakresie określonego pola badawczego: wytworem tej działalności jest wiedza naukowa. Środowiskiem lub otoczeniem tego systemu jest społeczeństwo — między nim a nauką zachodzi oddziaływanie polegające z jednej strony na wpływie nauki na problematykę społeczną, a z drugiej na wpływie czynników ekonomicznych i politycznych na naukę.

W takim ujęciu geografia polska stanowi konkretny system społeczno-poznawczy złożony z określonych dyscyplin będących jej podsystemami powiązanymi ze sobą. Jest ona z kolei podsystemem rodzajowym nauki polskiej jako jej składnik oraz podsystemem regionalnym geografii globalnej czyli światowej.

Koncepcja taka uwzględnia główne aspekty nauki, a więc oprócz aspektu poznawczego, dotyczącego postępowania badawczego i jego rezultatu — wiedzy naukowej, obejmuje również aspekt społeczny dotyczący charakteru społeczności badaczy i związków nauki ze społeczeństwem.

Wychodząc z tych założeń przyjmuję, że analiza stanu i tendencji geografii polskiej jako konkretnego i realnego systemu społeczno-poznawczego obejmie jego trzy główne elementy:

- społeczność akademicką geografów,
- postępowanie badawcze i jego wyniki,
- powiązania, rolę i sytuację społeczną geografii.

Społeczność akademicka geografów

Społeczność akademicką geografów tworzy grupa badaczy uprawiających działalność naukową w zakresie pola badawczego geografii. Stąd też charakterystykę społeczności geografów trzeba poprzedzić przedstawieniem pola badawczego geografii i jej struktury wewnętrznej. Na tej podstawie należy przedstawić podział specjalizacyjny badaczy, ich przynależność instytucjonalno-organizacyjną, kształtowanie się szkół naukowych i różnic pokoleniowych oraz karier naukowych.

Kolejno omówimy więc:

- 1) pole badawcze geografii, tj. jej dyscypliny składowe i ich związki,
- 2) specjalności badawcze,
- 3) przynależność instytucjonalno-organizacyjną, szkoły naukowe, różnice pokoleniowe oraz charakter kariery naukowej.

1. Pole geografii — dyscypliny składowe i ich związki

Chociaż geografowie polscy traktują swoją naukę jako całość, to jednak wyraźnie dzieli się ona na dwie główne dyscypliny: geografie fizyczną i geografie społeczno-ekonomiczną. Ponadto wyróżnia się geografie regionalną, co nie jest jednak powszechnie akceptowane.

Podział na geografie fizyczną i geografie społeczno-ekonomiczną ma głęboki charakter i jest wyrazem różnic, jakie upatruje się między poznaniem sfery przyrodniczej i społecznej — różnic dotyczących odmienności faktów i prawidłowości, a co za tym idzie metod i wyników badania. Mimo wielokrotnie deklarowanych prób przewyższania tych różnic na gruncie geografii, nie ma ona uznanej, jednolitej koncepcji przedmiotowej, stanowiącej podstawę preteoretyczną geografii. Tak więc sytuację problemową i metodologiczną geografii określa jej podział na geografie fizyczną i społeczno-ekonomiczną i związana z nim tendencja do dalszej dezintegracji, wynikająca głównie z pogłębiającej się specjalizacji oraz słabnięcia powiązań wewnątrz geografii. Geografia polska przypomina raczej koalicję aniżeli wspólnotę. Stąd też coraz częściej stosuje się nazwę „nauki geograficzne” zamiast „geografia”.

Pole badawcze podstawowych dyscyplin wchodzących w skład geografii polskiej przedstawia się następująco.

Geografia fizyczna obejmująca głównie sferę przyrodniczą ma budowę dwupoziomową. Pierwszy poziom, specjalistyczny, który dotyczy badania składników epigeosfery, obejmuje geomorfologię, klimatologię i hydrografię (hydrologię) wraz z oceanografią; typ ten reprezentują też: geografia gleb i biogeografia, które jednak nie należą organizacyjnie do geografii. Drugi poziom, całościowy, dotyczący badania środowiska geograficznego i jego związków ze społeczeństwem, zawiera geografie fizyczną ogólną lub kompleksową.

Geografie fizyczną w Polsce cechuje: 1) preferowanie badań aspektu fizyczno-chemicznego nad biotycznym i paleogeograficznego nad dynamicznym, 2) przewaga zainteresowań poziomu wyspecjalizowanego nad całościowym i stały wzrost specjalizacji, 3) dominująca rola geomorfologii i jej dążenie do uzyskania rangi samodzielnej dyscypliny naukowej oraz wzrost jej powiązań z geologią czwartorzędu.

Geografia społeczno-ekonomiczna ma budowę jednopoziomową, występują w niej jednak dwie tendencje. Jedna, specjalizacyjna, wyraża się w podziale geografii ekonomicznej na poddyscypliny: geografie osadnictwa, ludności, rolnictwa, przemysłu, transportu, usług, turystyki, a ostatnio także geografie społeczną. Druga tendencja, całościowa, zmierza do utrzymania jej niepodzielności oraz stawiania i rozwiązywania problemów w ujęciu kompleksowym.

Polską geografie społeczno-ekonomiczną cechuje: 1) przewaga problematyki wyspecjalizowanej nad kompleksową i gałęziowej nad regionalną, 2) ograniczenie badań do obszaru Polski, 3) dominacja podejścia przestrzennego, czego symptomem są kolejne mutacje problemu węzłowego, a następnie międzyresortowego *Podstawy przestrzennego zagospodarowania kraju*.

Wyróżnienie **geografii regionalnej** jako trzeciego składnika geografii nie jest w pełni akceptowane przez geografów polskich, głównie ze względu na nieokreśloność jej sytuacji problemowej i metodologicznej. Geografia regionalna jest traktowana przeważnie jako regionalnie lub terytorialnie syntetyzujący etap badań prowadzonych w ramach geografii fizycznej lub ekonomicznej albo jako ich łączny wynik. Liczne prace tego typu nie są jednak rezultatem badań geograficznych i należą do wiedzy potocznej.

Powiązania wewnętrzne łączące główne dyscypliny wchodzące w skład geografii polskiej — geografie fizyczną i społeczno-ekonomiczną — mają w większym stopniu charakter społeczno-organizacyjny niż przedmiotowy i problemowy.

Słaba więc przedmiotowa geografii jest rezultatem nie tylko braku określonej koncepcji przedmiotu geografii, a więc uznanej preteorii geografii, lecz przede wszystkim braku wspólnej platformy naczelných problemów badawczych, które byłyby rozwiązywane przez geografie fizyczną i społeczno-ekonomiczną w sposób komplementarny.

Główną rolę w kształtowaniu powiązań łączących geografie pełni więc więc społeczno-organizacyjna. Wiążą ta polega na wspólnocie instytucjonalnej organizacji akademickiej geografii, nauczania i stopni naukowych oraz interesów badawczych geografów jako grupy społecznej uczonych i jej odrębności w stosunku do innych grup o podobnym statusie.

Powiązania zewnętrzne geografii działają osłabiająco na jej spójność. Z jednej strony dyscypliny wyspecjalizowane geografii fizycznej coraz silniej wiążą się z naukami o Ziemi (dotyczy to zwłaszcza geomorfologii i jej związków z geologią czwartorzędu). Z drugiej strony wzmacnia się związek geografii społeczno-ekonomicznej z naukami ekonomicznymi i urbanistyką, a w ostatnim czasie socjologią. Jednocześnie istnieje tendencja do oderwania od geografii problematyki badań przestrzenno-ekonomicznych na gruncie koncepcji tzw. nauk przestrzennych. Programowo biorąc „nauki przestrzenne” ujmuje się jako zespół problemów mających stanowić podstawę planowania przestrzennego i(lub) regionalnego.

2. Specjalności badawcze

Określenie specjalności badawczych może być przeprowadzone na drodze bądź autoidentyfikacji badaczy, bądź też kwalifikacji ich wyników badawczych. Ograniczymy się do pierwszego sposobu opartego na deklaracjach badaczy.

Analiza danych dotyczących deklarowanych zainteresowań badawczych 136 samodzielnych pracowników naukowych zatrudnionych w naukowych placówkach geograficznych zawarta w Informatorze Nauki Polskiej 1980/1981 wykazuje aż 79 kombinacji specjalności, w tym 63 mieszczących się w ramach przedmiotowych i problemowych geografii. Zakres ich jest

bardzo zróżnicowany od właściwych specjalności takich jak „geografia fizyczna”, „geografia ekonomiczna”, „kartografia”, „geografia regionalna”, poprzez subspecialności (np. „klimatologia”, „geografia osadnictwa”), aż po węższe ujęcia, np. „historia kartografii”. Niektóre z deklaracji mają charakter jednostkowy i nie powtarzają się.

Na czoło specjalności wysuwa się geografia fizyczna, do której przynależność deklaruje 67 geografów, tj. 56%. Jej dominującą podspecialnością jest geomorfologia (31 osób, tj. 26%), a następnie klimatologia i(lub) meteorologia (8 osób, tj. 7%) oraz hydrografia i hydrologia (7 osób, tj. 6%), natomiast geografii fizyczną kompleksową deklarują jedynie 2 osoby. Należy jednak dodać, że geomorfologia często występuje w deklaracjach jako specjalność niepodporządkowana kategorii geografii fizycznej (13 osób), a więc samodzielna specjalność z różnymi podspecialnościami.

Geografia ekonomiczna występuje na drugim miejscu (39 osób, tj. 32%), przy czym 1/3 osób uznaje ją za specjalność bez dalszych podspecialności. W wypadku wyróżniania tych ostatnich na czoło wysuwa się geografia osadnictwa i ludności (10 osób). Niewielki jest udział badaczy uznających za swą specjalność geografii regionalną (4 osoby).

Podstawowe specjalności właściwe dla geografii stanowiące grupy zainteresowań badawczych przedstawiają się więc następująco:

specjalność	liczba badaczy	%
geografia fizyczna	67	56
geografia ekonomiczna	39	32
geografia regionalna	4	3
kartografia i teledetekcja	7	6
dydaktyka geografii	2	2
geografia (bez podania specjalizacji)	1	1
	120	100

Głównymi specjalnościami są zatem geografia fizyczna i ekonomiczna, ale występuje również tendencja do autoidentyfikacji swojej specjalności jako węższej kategorii, czego najwyraźniejszym przykładem jest geomorfologia.

3. Przynależność instytucjonalno-organizacyjna, szkoły naukowe, różnice pokoleniowe i charakter kariery naukowej

Instytucjonalnie występują dwa układy organizacyjne:

1) Polskiej Akademii Nauk, do którego wchodzi Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania, 2) Ministerstwa Nauki, Szkolnictwa Wyższego i Techniki, który obejmuje wydziały: Geografii i Studiów Regionalnych UW oraz Nauk Geograficznych i Geologicznych UAM; instytuty uniwersyteckie: UMK, UMCS, UW, UJ, UŁ, UG, UŚI; instytuty WSP w Krakowie i Kielcach oraz zakłady geografii ekonomicznej AE i WSE.

Preferencje instytucjonalne, jakie mają instytuty PAN (brak obciążeń dydaktycznych, periodyki i wydawnictwa centralne, oficjalne kontakty i wyjazdy zagraniczne) sprawiły, że Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN odgrywał główną rolę w reprezentacji geografii polskiej za

granica, co podnosiło prestiż jego pracowników. W zakresie geografii ekonomicznej, zwłaszcza w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych był inicjatorem nowych koncepcji i programów badawczych oraz organizatorem krajowych i międzynarodowych konferencji geograficznych.

Wiąże się z tym kształtowanie szkół naukowych tworzonych przez grupy badaczy będących wspólnotą o określonych celach badawczych i poglądach i oryginalnym i poważnym wkładzie w rozwój swojej dyscypliny naukowej — przybrało ono odmienny charakter na gruncie geografii fizycznej i społeczno-ekonomicznej.

W geografii fizycznej w latach pięćdziesiątych wystąpiło zróżnicowanie regionalno-problemowe zainteresowań badawczych polegające na powstaniu empirycznych szkół naukowych w zakresie geomorfologii. Szkoły te ukształtowały się wokół wybitnych autorytetów naukowych — J. Dylika, M. Klimaszewskiego, R. Galona, A. Jahna — w ośrodkach naukowych łódzkim, krakowskim, toruńskim i wrocławskim i znalazły swoją specyfikę w różnej regionalnie i problemowo tematyce badań i w odrębnych koncepcjach badań terenowych opartych na odmiennych założeniach przyjętych w kręgu współpracujących badaczy. W latach siedemdziesiątych wystąpił silny rozwój ośrodka poznańskiego w zakresie geomorfologii, poparty rozwojem badań laboratoryjnych.

W geografii społeczno-ekonomicznej natomiast wystąpiła, zapoczątkowana w latach pięćdziesiątych, silniejsza tendencja integracji programowej inspirowana przez poglądy S. Leszczyckiego, zawierające postulat powiązań badań geograficznych z przebudową życia społecznego i gospodarczego kraju i aktywnego udziału w tym geografii opartej o specjalizację badawczą. Na tym gruncie ukształtowała się swoista polska szkoła geografii ekonomicznej z dominującą rolą Instytutu Geografii PAN, obejmująca szeroki zakres badań w ujęciu przestrzenno-ekonomicznym prowadzonych w różnych ośrodkach i w obrębie różnych kręgów współpracujących badaczy. Uzyskała ona uznanie za granicą w zakresie wyników dotyczących struktury regionalnej i regionalizacji kraju oraz problematyki osadniczej i rolniczej. W latach siedemdziesiątych pojawiły się w polskiej geografii ekonomicznej symptomy reorientacji metodologicznej, związanej głównie z rozwojem zastosowań metod ilościowych i zróżnicowaniem koncepcji programowych oraz wzrostem roli ośrodków regionalnych, a zwłaszcza poznańskiego.

W ostatnim czasie natomiast wzrosło zainteresowanie problematyką filozoficzną wśród badaczy młodszego pokolenia, co wyraziło się m.in. w postulatach przebudowy geografii społeczno-ekonomicznej na wzór orientacji humanistycznej powstałej w geografii anglosaskiej.

Miedzy starszym a młodszym pokoleniem geografów występowały w zasadzie istotne różnice postaw i poglądów na temat charakteru i roli geografii. Tak jak w całej nauce polskiej czynnikiem sprzyjającym postawom konformistycznym — a osłabiającym krytyczne i polemiczne — jest wielostopniowość, hierarchiczny model kariery naukowej (od stopnia doktora aż po godność członka rzeczywistego PAN). Model ten, poprzez swoją wielostopniowość i związek rangi (i wieku) z uprawnieniami opiniotwórczymi i decyzyjnymi, chroni badaczy o wyższej pozycji przed krytyką badaczy o niższej pozycji.

Dodatkowym czynnikiem osłabiającym podejmowanie krytyki naukowej jest układ wzajemnych zależności wynikający z opiniowania awansu naukowego. Wzmacnia to nastawienie młodszych badaczy na wykonywanie prac na stopnie naukowe oraz wybór koncepcji i problematyki preferowanej przez opiniujących.

W geografii fizycznej przeważa w związku z tym podejście „warsztatowe”, preferujące prace wycinkowe wykonywane na wzór mistrzów, często po długoletnim terminowaniu i oparte na kumulacyjnej koncepcji narastania wiedzy, co częściowo uzasadnia jej przyrodniczo-opisowy charakter.

W geografii społeczno-ekonomicznej natomiast podejmuje się znaczną liczbę prac o charakterze „technikocentrycznym”, tj. kładących większy nacisk na stosowanie określonych narzędzi badawczych, głównie metod analizy statystycznej, aniżeli na sam problem merytoryczny i jego wyniki.

Postępowanie badawcze i jego wyniki —

— orientacje i modele filozoficzno-metodologiczne geografii polskiej

Charakterystykę postępowania badawczego i jego wyników, stanowiącą główny składnik analizy stanu i tendencji geografii polskiej, najbardziej syntetycznie można ująć w postaci jej orientacji filozoficzno-metodologicznej.

Orientacja filozoficzno-metodologiczna stanowi ideał racjonalności myślenia i działania naukowego i występuje w postaci modeli przyjmowanych wyraźnie lub milcząco przez badaczy. Modele te obejmują zasady postępowania badawczego i charakteru poznawczo-logicznego wiedzy geograficznej oraz ich funkcje poznawcze i pozapoznawcze. Określenie orientacji ma istotne znaczenie dla zrozumienia stanu i tendencji geografii ze względu na swoje głębsze ujęcie natury poznawczej geografii.

Sądzę, że taka koncepcja orientacji filozoficzno-metodologicznej trafniej przedstawia stanowisko poznawcze geografii niż ujęcie jej na gruncie określonego kierunku filozoficznego np. neopozytywizmu, strukturalizmu, fenomenologii itp.

W geografii polskiej brak było w okresie powojennym szerszych i głębszych zainteresowań problematyką jej podstaw filozoficzno-metodologicznych. Po okresie intensywnego ale płytkiego zainteresowania koncepcjami materializmu dialektycznego i historycznego w latach następnych, mimo deklarowania orientacji marksistowskiej, przeważała postawa obojętności wobec problematyki filozoficzno-metodologicznej geografii. Było to spowodowane niską samoświadomością metodologiczną geografów, brakiem zainteresowań orientacjami filozoficzno-metodologicznymi w geografii światowej oraz przewagą postawy pragmatycznej nad teoretyczną.

Głębsza analiza podstaw polskiej geografii wykazuje, że jej podstawowa orientacja ma charakter **scjentyistyczny**, chociaż przyjęta została milcząco, tj. na drodze stosowania jej, jednak bez formułowania założeń doktrynalnych.

Przez orientację scjentyistyczną rozumiem pogląd, który przyjmuje, że celem geografii jest pojęciowe poznanie rzeczywistości, o obiektywnym charakterze, stanowiące jedyną formę poznania i podstawową jego wartość, realizowane w postaci jednolitego wzorca postępowania badawczego wspól-

nego dla nauk empirycznych. Przeciwna jej orientacja antyscjentyistyczna odrzuca te założenia, a przede wszystkim odrzuca jednolitą koncepcję badania naukowego i przyjmuje odmienność poznania w dziedzinie przyrody i społeczeństwa.

Orientacja scjentyistyczna jest ideałem racjonalizującym cele postępowania badawczego i strukturę wiedzy całej geografii, ale konkretyzacja jej modeli badawczych, znajdujące wyraz w praktyce badawczej, kształtują się odmiennie w geografii fizycznej i geografii społeczno-ekonomicznej. Odmienność charakteru konkretyzacji modeli badawczych geografii fizycznej i geografii społeczno-ekonomicznej opiera się na odmienności ujmowania przedmiotu badań i jego aspektów poznawczych.

Kształtowanie tych modeli ma odmienny charakter aniżeli głównych modeli filozoficzno-metodologicznych występujących na gruncie geografii zachodniej.

Orientacja scjentyistyczna występuje w geografii polskiej w postaci trzech głównych wzorów jej uprawiania: 1) tradycyjno-empirycznego, 2) indukcyjnego i 3) hipotetyczno-modelowego.

Model tradycyjno-empiryczny preferuje faktyczne badania indywidualnych obiektów i zjawisk lub ich klas, ograniczonych w czasie i przestrzeni jako interesujących samych przez się. Głównymi metodami analitycznymi są klasyfikacja i regionalizacja jakościowa. Wyniki badawcze mają głównie charakter opisowo-informacyjny, a ich podstawowym składnikiem końcowym jest ujęcie i obraz kartograficzny oraz synteza regionalna. Interpretacja tych wyników przybiera postać opisu wyjaśniającego. Różnice w realizacji tego modelu na gruncie geografii fizycznej i geografii ekonomicznej dotyczą charakteru danych faktycznych i ich interpretacji.

W geografii fizycznej kładzie się nacisk na zbieranie materiału faktycznego na drodze obserwacji bezpośredniej o charakterze terenowym i opracowanie go w ujęciu typologicznym. Szczególne znaczenie mają metody kartowania terenowego i kartograficzne opracowanie wyników, czego przykładem mogą być mapy hydrograficzna i geomorfologiczna. Próby interpretacji wyników badawczych o charakterze faktycznym są dokonywane na gruncie praw przyrodniczych, a zwłaszcza fizyczno-chemicznych oraz zasad geologii.

W geografii ekonomicznej natomiast postępowanie badawcze jest w mniejszym stopniu związane z obserwacją terenową i opiera się na wykorzystywaniu danych faktycznych, pochodzących z oficjalnych dokumentów i statystyki urzędowej. Główny nacisk kładzie się na metody analizy tych materiałów, obejmujące metody graficzne, typologię i regionalizację, i wykorzystujące kategoryzacje pojęciowe nauk ekonomicznych, demografii i urbanistyki do przeprowadzenia interpretacji materiału faktycznego głównie w ujęciu przestrzennym lub poprzez ustalenie związków ze zmiennością środowiska przyrodniczego.

Na czoło funkcji pełnionych przez ten typ wiedzy geograficznej wysuwają się funkcje opisowo-informacyjne, które mogą być wykorzystywane do celów praktycznych w postaci diagnoz stanu zagospodarowania przestrzennego oraz elementów środowiska geograficznego.

Głównym ideałem badawczym modelu tradycyjno-empirycznego jest doskonałość „warsztatowa”. Na ogół też podejścia tego nie wiązano z jakąś określoną koncepcją filozoficzno-metodologiczną, traktując je jako „normalne” postępowanie badawcze właściwe dla geografii. Niektórzy badacze próbowali je uzasadniać na gruncie materializmu dialektycznego.

Model indukcyjny rozwijał się w geografii polskiej pod hasłem jej „unaukowienia” i kwantyfikacji oraz zbliżenia do poziomu nauk ścisłych poprzez dążenie do zwiększenia ogólności i ścisłości wiedzy formułowanej w kategoriach ogólnych historycznie lub uniwersalnych na drodze indukcyjnej. Badanie indywidualnych obiektów i zjawisk jest podstawą ustalenia ich własności jako reprezentantów pewnych typów lub klas rozpatrywanych w kategoriach ogólnych lub też w postaci zależności zachodzących między nimi.

Koncepcja ta wyraźniej występuje na gruncie geografii ekonomicznej niż fizycznej.

W geografii ekonomicznej wystąpiła ona głównie w związku z wprowadzeniem metod matematyczno-statystycznych, a zwłaszcza metod taksonomii numerycznej, regresji, analizy czynnikowej i składowych głównych. Podejście wiąże się z przesunięciem uwagi na przestrzenne rozpatrywanie struktury rzeczywistości, co wyraziło się w tzw. analizie przestrzennej. Nie doprowadziło to jednak do powstania wiedzy geograficznej o charakterze nomologiczno-teoretycznym, pozwalającej głębiej poznać i wyjaśnić zmiany rzeczywistości ekonomicznej i społecznej. Zainteresowanie metodami statystycznymi przyczyniło się też do nadmiernego technikoncentryzmu, a więc stosowania metod statystycznych z punktu widzenia ich finezyjności, z pominięciem wyników empirycznych. Wyniki te mają jednak bardziej ścisły i użyteczny charakter oraz pozwalają na wykorzystanie ich do celów prognostycznych, rozszerzając tym samym ich praktyczne znaczenie. Uczyniło to jednak wiedzę geograficzną mniej ciekawą i atrakcyjną w szerokich kręgach czytelników.

W geografii fizycznej koncepcja ta ma mniej wyraźny charakter i nie ma programowego znaczenia. Wyraziła się ona z jednej strony przesunięciem uwagi na badania procesów z przewagą jednak badania genezy w ujęciu historycznym, a z drugiej znacznym postępem w wykorzystaniu instrumentów i technik fizyczno-chemicznych i pomocniczych badań laboratoryjnych.

Postęp ten został jednak ograniczony brakami nowoczesnego wyposażenia technicznego oraz stosowaniem indukcji prowadzącej do samoograniczenia w rozwoju teorii.

Wiedza geograficzna nabrała większej ścisłości, ale nie zwiększyło to jej roli wyjaśniającej (choć częściowo zwiększyło jej znaczenie informacyjne i prognostyczne, a przez to także znaczenie praktyczne).

Model hipotetyczno-dedukcyjny, chociaż postulowany, nie uzyskał akceptacji w polskiej geografii. Podstawowy element tego modelu — formułowanie hipotez o możliwie wysokim stopniu ogólności i sprawdzenie ich na podstawie szczególnie istotnych faktów dla budowy dobrych teorii — nie został wprowadzony do praktyki badawczej na szerszą skalę i nie uzyskał większego

uznania. W modelu tym istotne miejsce zajmuje budowa wiedzy teoretycznej pogłębiającej poznanie podstawowych procesów i systemów i umożliwiającą ich wyjaśnienie. Realizację tego modelu utrudniły jednak z jednej strony obawy przed nadmierną idealizacją wiedzy geograficznej, a z drugiej trudności z przebudową pojęciową założeń geografii w ujęciu procesowym i systemowym.

W geografii społeczno-ekonomicznej koncepcja ta rozwijana jest głównie w ujęciu matematyczno-modelowym. Nurt ten nie doprowadził jeszcze do uzyskania oryginalnych wyników teoretycznych, pozwalających na lepsze zrozumienie realiów społeczno-ekonomicznych kraju. Jednym z powodów tego stanu rzeczy jest zainteresowanie ogólnoformalnymi koncepcjami, których rozwijanie na gruncie naszej rzeczywistości nie daje właściwych wyników m.in. na skutek odmienności założeń mechanizmów działania socjalistycznego systemu społecznego i gospodarczego od tkwiących u podstaw aplikowanych modeli założeń dotyczących zachodnich społeczeństw.

W geografii fizycznej nie nastąpił jakiś zasadniczy przełom związany z przejściem od modelu indukcyjnego do hipotetyczno-dedukcyjnego. Próby budowy teorii na gruncie procesowego ujmowania rzeczywistości nie wyszły poza metody testowania koncepcji przy pomocy żmudnie gromadzonych materiałów terenowych. W małym stopniu wykorzystuje się natomiast metody eksperymentalno-symulacyjne i modelowanie bardziej złożonych sytuacji.

Wszystko to sprawia, że nurt teoretyczno-modelowy jest w geografii polskiej bardziej programem niż praktyką badawczą.

Ogólnie biorąc, geografia polska mocno tkwi w koncepcjach empirycznych o dominacji podejścia empiryczno-indukcyjnego. Zarówno postępowanie badawcze, jak i wyniki badawcze cechuje przewaga zainteresowań empirycznych nad teoretycznymi. Na gruncie modelu tradycyjno-empirycznego najwyższe cenione były syntez regionalne częściowe lub całkowite, a na gruncie modelu indukcyjnego problemowe charakterystyki o postaci generalizacji historycznych.

Wiedza ta pełni głównie funkcje opisowo-informacyjne, a w małym stopniu funkcje wyjaśniające, prognostyczne i praktyczne, co jest przynajmniej w części rezultatem jej ateoretycznego charakteru.

Sytuacja geografii fizycznej i geografii społeczno-ekonomicznej jest w tym względzie podobna. W rozważaniach na ten temat szczególne znaczenie przypisuje się funkcji praktycznej, dotyczącej usprawniania działalności praktycznej. Ma ona głównie charakter pośredni, a więc dotyczy rozwiązywania problemów praktycznych.

Geografia fizyczna pełni te pośrednie funkcje skromnie ale solidnie, dostarczając głównie informacji dotyczących zasobów i stanu środowiska geograficznego i jego zmian, które mogą być wykorzystane jako informacje określające przyrodnicze warunki brzegowe aktualnego i potencjalnego rozwoju gospodarczego.

Geografia społeczno-ekonomiczna, chociaż problemowo znajduje się w centrum problematyki perspektywnego rozwoju społecznego i gospodarczego kraju i żywi ambicje kształtowania programów rozwoju w tym zakresie,

w małym stopniu realizuje tę funkcję ze względu na fenomenalistyczny i płytki charakter wyników. Stąd też niewielki udział geografii w kształtowaniu sposobów i środków naprawy gospodarki polskiej i przezwyciężenia kryzysu gospodarczego i społecznego.

Mimo zainteresowań koncepcjami humanistycznymi w polskiej geografii społeczno-ekonomicznej orientacja antyscjentystyczna nie stała się podstawą myślenia teoretycznego i dociekań badawczych, a więc nie znalazła zastosowania w praktyce badawczej. Wydaje się ona mało użyteczna przede wszystkim ze względu na subiektywizację wyników oraz nadmierne akcentowanie roli geografa nie jako badacza, lecz jako moralisty-reformatora. Ideologizacja geografii według wzoru niektórych koncepcji tzw. geografii humanistycznej może pozbawić geografę jej walorów poznawczo-informacyjnych i wtłoczyć w ramy pojęciowe tych dyscyplin, które nie tyle badają rzeczywistość, co ją interpretują na podstawie preferencji ideologicznych.

Związki geografii polskiej z nauką i społeczeństwem

Przedstawienie związków geografii polskiej z nauką i społeczeństwem ograniczę do uwag odnoszących się do dwóch zagadnień: miejsca geografii polskiej w geografii światowej oraz roli geografii polskiej w nauce i społeczeństwie.

1. Miejsce geografii polskiej w geografii światowej

Znaczne zróżnicowanie problematyki i poziomu badawczego we współczesnej geografii sprawia, że trudno jest mówić o jednolitej koncepcji geografii światowej jako podstawy porównań. Sądzę, że ze względu na swój wysoki poziom badawczy, reprezentacyjny charakter dla geografii światowej ma geografia anglosaska i szwedzka w zakresie geografii społeczno-ekonomicznej oraz geografia krajów języka niemieckiego i radziecka w zakresie geografii fizycznej.

Polską geografę ekonomiczną rozpatrywaną na tym tle cechuje:

- 1) zainteresowanie własnym krajem i brak studiów nad innymi krajami;
- 2) nadmierna przewaga studiów cząstkowych nad syntetyzującymi;
- 3) niski udział oryginalnych studiów teoretycznych;
- 4) małe zainteresowanie studiami metodologicznymi.

Polską geografę fizyczną natomiast cechuje:

- 1) przewaga podejścia historycznego nad dynamicznym;
- 2) mały udział studiów eksperymentalnych;
- 3) zupełny brak zainteresowań metodologicznych.

Wpływ geografii polskiej na geografę światową nie jest duży i zasadza się głównie na prestiżu intelektualnym kilku wybitnych uczonych występujących na konferencjach międzynarodowych i biorących udział w pracach Komisji Międzynarodowej Unii Geograficznej. Zbyt mały jest udział publikacji polskich geografów w czołowych czasopismach geograficznych wydawanych w języku angielskim, mających znaczenie opiniotwórcze. Publikacje

wydawane w Polsce w języku angielskim są rzadko cytowane. Ponadto pomimo zarzutu stawianego niekiedy geografii polskiej, że ulega wpływom geografii zachodniej, geografia polska wykazuje małą absorbcję dorobku teoretycznego geografii światowej, a zwłaszcza anglosaskiej.

2. Rola geografii polskiej w nauce i społeczeństwie

W okresie powojennym geografia jako dyscyplina akademicka uzyskała w pełni instytucjonalną samodzielność, co przejawia się m.in. w odrębności studiów akademickich oraz stopni i tytułów naukowych. Uzyskała więc miejsce równorzędne z innymi naukami. Znalazło to też swój wyraz we wzroście: 1) liczby studentów geografii oraz osób z dyplomami w zakresie geografii, 2) liczby osób legitymujących się stopniami i tytułami naukowymi, 3) liczby periodyków i serii wydawnictw geograficznych, 4) liczby prac naukowych z zakresu geografii, 5) udziału geografii w rozwiązywaniu ważnych społecznie problemów. W ostatnich latach (1973—1984) postęp ten uległ jednak zahamowaniu, a bilans tego okresu nie jest zbyt optymistyczny.

Z punktu widzenia i zainteresowań innych dyscyplin, geografia traktowana jest bądź jako wiedza potoczna, „zdroworozsądkowa”, dostarczająca elementarnych informacji, bądź też jako dyscyplina pomocnicza głównie w postaci metody kartograficznej.

Pozycja geografii w społeczeństwie obniża się. Za stwierdzeniem tym przemawia m.in. zmniejszenie się udziału geografii w nauczaniu szkolnym, mniejsze zainteresowanie studiami geograficznymi, rzadkie rozważanie problemów geografii na forum publicznym. Przyczyny tego stanu są różne. Nieprofesjonalny charakter kształcenia akademickiego w dziedzinie geografii oraz niski udział funkcji praktycznych a wysoki funkcji informacyjno-opisowych zbliża geografę w świadomości społecznej do nauk humanistycznych, ale bez ich opiniotwórczego charakteru i atrakcyjności. Geografia nie budzi też już tego oddźwięku społecznego jaki wywoływała jako wiedza przedstawiająca obraz świata, gdyż zastąpiły ją w tym prasa i telewizja. Ograniczenie badań do własnego kraju i analityczny charakter wiedzy geograficznej oraz niski poziom wyjaśniania i niewielki udział geografów w rozwiązywaniu problemów o wysokiej randze społecznej są dalszą przyczyną słabnącej pozycji geografii.

Generalnie biorąc, obecny stan geografii polskiej jest krytyczny. Przejawia się to przede wszystkim w:

- 1) braku wyraźnie sformułowanych koncepcji metodologicznej i przedmiotowej geografii;
- 2) niewykorzystaniu możliwości badawczych geografii w sferze poznania środowiska i społeczeństwa, w tych aspektach, które znajdują się w zainteresowaniach przedmiotowych geografii oraz w niskiej wrażliwości na bieżące problemy społeczne;
- 3) przewadze potocznego, a częściowo banalnego typu wiedzy geograficznej;
- 4) występowaniu tendencji do utrzymywania się problemowego i metodologicznego *status quo*;
- 5) niskim autorytecie społecznym geografii.

Program rozwoju geografii polskiej

Zmiana niekorzystnych tendencji, jakie występują w geografii polskiej, wymaga działań na podstawie określonego programu dalszego jej rozwoju. Program rozwoju dyscypliny naukowej należy pojmować jako zespół dezyderatów dotyczących jej założeń filozoficzno-metodologicznych i przedmiotowych, problemów badawczych, metod i narzędzi badawczych oraz warunków społeczno-instytucjonalnych realizacji programu. Program taki powinien być oparty na ocenie stanu dyscypliny oraz określonych celach jej rozwoju i możliwości ich osiągnięcia.

Sądzę, że należy rozróżnić dwa ujęcia programu rozwoju naukowego dyscypliny: a) program orientacji naukowej (szkoły naukowej); b) program społeczności naukowej (narodowy).

Program orientacji naukowej obejmuje zespół problemów badawczych i sposobów ich rozwiązywania oparty mniej lub bardziej świadomie na określonych założeniach metodologiczno-przedmiotowych. Ma on z natury rzeczy charakter selektywny, chociaż może dotyczyć całości rozwoju dyscypliny, ale na podstawie zasady spójności koncepcyjno-problemowej przyjmującej, że rozwijanie badań mieści się w ramach przyjętej orientacji.

Program taki jest konkretyzowany i rozwijany przez programy lub projekty badawcze stanowiące określone kierunki badawcze stawiane na gruncie danej orientacji.

Wartość programu orientacji naukowej określa jego funkcja naukotwórcza w danej dziedzinie. Program taki jest postępowy, dopóki stawiane na jego gruncie problemy przynoszą nowe interesujące poznawczo i (lub) praktycznie wyniki badawcze, gdy zaś stają się coraz mniej owocne, program degeneruje się. Dlatego trudno jest z góry określać okres działalności programu.

Program taki powinien obejmować: 1) określony model filozoficzno-metodologiczny, tj. ideał racjonalności geografii jako nauki określający jej charakter poznawczy; 2) model preteoretyczny, tj. koncepcję przedmiotową; 3) główne problemy badawcze, których rozwiązanie przyczyni się do postępu naukowego; 4) metody i narzędzia badawcze, które umożliwiają rozwiązanie problemów oraz pogłębienie wiedzy.

Program społeczności naukowej obejmuje główne kierunki i problemy badawcze przedstawiające strategię rozwoju dyscypliny naukowej w perspektywie 10–15 lat. Program ten powinien: 1) integrować wysiłki całej społeczności geografów wokół rozwiązywania problemów o szczególnej użyteczności i mających duże znaczenie dla rozwoju społeczno-gospodarczego kraju; 2) realizować postulat jedności i samodzielności geografii jako odrębnej dyscypliny naukowej uznanej akademicko i społecznie w zakresie badawczym i dydaktycznym; 3) zawierać kontynuację tych kierunków i problemów badawczych, których innowacyjny charakter poznawczo i praktycznie nie został wyczerpany.

Program ten powinien wyróżniać się od programu orientacji naukowej respektowaniem zasady pluralizmu i to zarówno w wersji filozoficzno-metodologicznej, jak i przedmiotowej. Pluralizm filozoficzno-metodologiczny

przyjmuje, że rozwój dyscypliny naukowej wymaga oparcia się na różnych założeniach filozoficzno-metodologicznych, gdyż postęp nauki opierający się na różnych poglądach otwiera odmienne perspektywy. Pluralizm przedmiotowy głosi, że rozwój dyscypliny naukowej powinien opierać się na różnych preteoriach, gdyż każda z nich uwzględnia różne składniki lub aspekty rzeczywistości.

Droga do opracowania takiego programu wiedzie poprzez wysuwanie propozycji w tej sprawie oraz ich dyskusję i akceptację.

Program społeczności naukowej powinien wyznaczyć ramowy charakter norm postępowania badawczego i jakości wiedzy geograficznej, zwłaszcza w zakresie prac na stopnie naukowe.

Na podstawie tych założeń przedstawię propozycję programu rozwoju geografii polskiej mającą charakter orientacji krytycznonaukowej. Propozycja ta obejmie omówienie:

- 1) celów programu,
- 2) składników programu,
- 3) warunków społeczno-instytucjonalnych i materialnych realizacji programu.

Cele programu

Główne cele jakie może realizować program dalszego rozwoju polskiej geografii są sporne. Sądzę jednak, że podstawowym celem programu rozwoju geografii polskiej powinno być zapewnienie jej dalszego postępu naukowego. Pojęcia i kryteria postępu naukowego wymagają jednak bliższego określenia. Przyjmuję, że postęp naukowy geografii polega na takich zmianach zakresu i treści, które zwiększają jej wartość poznawczą i praktyczną.

Wartość poznawczą geografii określa zawartość informacyjna wiedzy geograficznej, której powiększenie można ujmować jako zmniejszanie się stopnia niepewności w odniesieniu do badanych zjawisk i procesów. Zwiększenie wartości poznawczej nie oznacza dążenia do powiększenia jedynie poziomu ogólności i teoretyczności wiedzy, lecz także jej ścisłości, pewności i prostoty. Wartość praktyczną natomiast określa przydatność dla efektywnych działań w sferze szeroko pojętej praktyki społecznej. Chodzi więc o to, aby wierniej i głębiej opisać i zrozumieć świat, a przez to uzyskać wiedzę bardziej interesującą i pożyteczną.

Zakres badawczy geografii to zbiór problemów jakie znajdują się w polu widzenia geografii. Treść badawcza zaś to określone rozwiązania tych problemów w postaci uznanych twierdzeń.

Zmiany zakresu nauki spowodowane są uwzględnieniem nowej problematyki i pociągają za sobą wzbogacenie o nowe treści, których konsekwencją bywa z kolei rozszerzenie problematyki. Zmiany treści nie muszą prowadzić do zmian zakresu — mogą polegać na nowych rozwiązaniach problemów znanych, mających wyższą wartość poznawczą i (lub) praktyczną.

W wymiarze poznawczym postęp naukowy geografii może stanowić proces modyfikacji geografii dokonujący się w dwóch aspektach: 1) koncepcyjno-problemowym, 2) metodologicznym.

W aspekcie koncepcyjno-problemowym proces ten polega na zmianie zakresu wiedzy geograficznej poprzez: a) zmianę podstawowych koncepcji geografii jako nauki; b) zmianę problemów badawczych.

Zmiana podstawowych koncepcji geografii jako nauki może dotyczyć jej (1) modelu filozoficzno-metodologicznego, tj. podstawowego ideału racjonalności geografii jako nauki, określającego jej charakter poznawczy, (2) modelu preteoretycznego, tj. koncepcji przedmiotowej geografii, zawierającej jej kategorie i założenia przedmiotowe.

Zmiana problemów badawczych obejmuje stawianie nowych lub zmodyfikowanych pytań poznawczych w dziedzinie geografii, które mogą być rozwiązane na drodze badania.

W aspekcie metodologicznym natomiast proces modyfikacji wiedzy geograficznej polega głównie na zmianie treści wiedzy poprzez stosowanie nowych metod badawczych umożliwiających uzyskiwanie nowych lub lepszych wyników badawczych.

W wymiarze praktycznym postęp naukowy geografii jest związany z modyfikacją wiedzy geograficznej, polegającej przede wszystkim na rozwiązywaniu problemów o szczególnej użyteczności społecznej.

Postęp geografii w wymiarze poznawczym może dokonywać się na różnych poziomach w zależności od aspektu zmian. Najgłębsze zmiany zachodzą wówczas, gdy odnoszą się do podstawowych koncepcji geografii jako nauki, a więc dotyczą modelu filozoficzno-metodologicznego i preteoretycznego. Mają charakter rewolucyjny i prowadzą do przebudowy problemów badawczych geografii. Zmiany problemów badawczych mogą jednak odbywać się również na gruncie dotychczasowych modeli filozoficzno-metodologicznych i preteoretycznych. Również postęp metodologiczny, polegający na stosowaniu nowych metod badawczych, może odbywać się bez zmian modeli filozoficzno-metodologicznych i preteoretycznych. Brak nowych interesujących wyników badawczych — mimo prób stawiania nowych problemów i zmiany metod — jest jednak przesłanką do wniosku o wyczerpywaniu się płodności modelu filozoficzno-metodologicznego i (lub) preteoretycznego i konieczności przebudowy podstaw geografii.

Koncepcja dalszego postępu naukowego geografii jako głównego celu programu rozwoju geografii ma charakter koncepcji społecznie zaangażowanej, gdyż oprócz wymiaru poznawczego obejmuje wymiar praktyczny przez zastosowanie i wykorzystanie wiedzy geograficznej do rozwiązywania problemów o szczególnej użyteczności społecznej. Realizacja tego celu stanowi warunek podniesienia pozycji geografii w nauce i zwiększenie prestiżu geografii w społeczeństwie.

Składniki programu

Głównymi składnikami programu są: koncepcja geografii jako nauki zawierająca model filozoficzno-metodologiczny i przedmiotowy, główne kierunki i problemy badawcze oraz metody i narzędzia badawcze.

1. Koncepcja geografii jako nauki

Najgłębszym składnikiem programu rozwoju polskiej geografii jest jej model filozoficzno-metodologiczny.

Postęp poznawczy geografii wymaga, aby pozostała ona w ramach metodologicznych nauki, której wzorce ukształtowały się na gruncie nauk przyrodniczych i społecznych. W tej sprawie nie musimy szukać wzorców w neopozytywizmie lub poperyzmie, lecz w polskiej szkole metodologicznej wywodzącej się ze szkoły warszawsko-lwowskiej (J. Łukasiewicza, T. Kotarbińskiego, K. Ajdukiewicza, T. Czyżewskiego), która dostarcza właściwych koncepcji metodologicznych opartych na założeniach realistyczno-krytycznych. Oczywiście takie ujęcie nie ma charakteru licencyjnego, gdyż koncepcje polskiej szkoły metodologicznej były oryginalne.

Sądzę, że dalszy rozwój geografii polskiej powinien się odbywać w ramach takiego modelu filozoficzno-metodologicznego, który zapewni jej rygor naukowości określone na gruncie współczesnej filozofii nauki i będzie uwzględniał specyfikę geografii, ukształtowaną w toku jej rozwoju. Model taki zakłada, że podstawową wartością nauki jest racjonalne i krytyczne poznanie pojęciowe rzeczywistości, zmierzające do uzyskania prawdziwych sądów, które są intersubiektywnie sprawdzalne i komunikowalne. Mimo, że prawdziwość sądów nie jest wartością efektywną, to jednak musi stanowić ideał poznawczy nauki, gdyż bez niego nauka traci swój autonomiczny sens.

Założenia te, stanowiące podstawę budowy racjonalnego i krytycznego programu geografii, kryją pogląd, że istota nauki lub ściślej nauk empirycznych jest taka sama we wszystkich dziedzinach, chociaż w różnym stopniu zbliża się do wzorca, głównie na skutek odmienności przedmiotu badań.

W takim ujęciu geografia powinna stanowić wiedzę o możliwie maksymalnej zawartości informacyjnej pojmowanej jako zmniejszanie niepewności rozpatrywanych stanów rzeczy, a co za tym idzie zwiększanie pewności, ścisłości, ogólności i prostoty wiedzy geograficznej, budowanej według zasad racjonalnego i krytycznego postępowania badawczego. Wiedza taka powinna służyć diagnozowaniu i wyjaśnianiu oraz przewidywaniu zmian tych składników sfery rzeczywistości przyrodniczej i społecznej, które są przedmiotem geografii oraz efektywnej działalności praktycznej, dotyczącej utrzymywania lub przekształcania rzeczywistości.

Taki model geografii powinno więc cechować: 1) dążenie do uzasadnionego poziomu teoretycznego; 2) przestrzeganie rygorów metodologicznych dotyczących kontroli empirycznej twierdzeń i obiektywności wiedzy; 3) uwzględnienie składnika aksjologicznego oraz 4) harmonijna realizacja zarówno wartości poznawczych, jak i praktycznych.

Dążenie do uzasadnionego poziomu teoretycznego jest uzasadnione tak dalece jak zwiększa informacyjność wiedzy geograficznej. Teoretyzowania nie należy mitologizować, a teoriom nadawać spekulatywnego charakteru.

Przestrzeganie rygorów metodologicznych nie należy interpretować jako stosowania i rozwijania metod ilościowych. Stosowanie ich musi mieć

charakter instrumentalny, a nie technikocentryczny, tj. należy ich używać jako dogodnego i skutecznego narzędzia naukowego, nie narzucającego rodzaju rozwiązywanych problemów.

Uwzględnienie składowika aksjologicznego powinno polegać na takim wartościowaniu określonych stanów rzeczywistości, które będzie opierać się na kryteriach wartościowania opracowanych w ramach systemu naukowego geografii.

Realizacja wartości praktycznych nie oznacza wąskiego praktycyzmu sprowadzającego się do rozwiązywania problemów o bezpośrednim znaczeniu praktycznym (tj. projektowania), lecz społeczne zaangażowanie geografii.

Koncepcję organizującą pole badawcze geografii i problemów naukowych stawianych na jej gruncie należy upatrywać w tych własnościach i relacjach realnych (oddziaływaniach), tj. strukturach, które tworzą lub warunkują organizację przestrzenną świata jako systemu globalnego „przyroda — społeczeństwo” i jej zróżnicowanie. Procesy tworzenia, utrzymywania się i rozpadu tych struktur determinują organizację przestrzenną systemów geoprzyrodniczych i społeczno-ekonomicznych, ich kształtowanie i wzajemne oddziaływanie. Odmienność procesów i stałości struktur systemów geoprzyrodniczych i społeczno-ekonomicznych oraz charakteru ich prawidłowości, określa problematykę geografii przyrodniczej (fizycznej) i społeczno-ekonomicznej oraz różnice metodologiczne.

Takie ujęcie przedmiotu badań łączy podejścia przestrzenne ze środowiskowym, rozwiązuje opozycję procesu i struktury i ma charakter systemowy.

Konkretyzacja tej koncepcji na gruncie geografii musi uwzględniać dwie sprawy: 1) dużą złożoność obiektów będących przedmiotem badań; 2) społeczny charakter części tych obiektów. Pierwszy aspekt prowadzi do systemowego ujmowania przedmiotu badań i jego konsekwencji metodologicznych, drugi do uwzględniania specyfiki badania własności społecznych.

Konsekwencją systemowej interpretacji przedmiotu badania jest: a) podejście antyredukcyjne, związane z dążeniem do poznania swoistych własności złożonych całości niesprowadzalnych do własności elementów, b) przewaga podejścia rozwojowego i funkcjonalnego nad przyczynowym, c) duża rola modelowania symulacyjnego i matematycznego.

Z kolei konieczność uwzględnienia specyfiki sfery społecznej wymaga wprowadzenia koncepcji wartościowania i współczynnika humanistycznego, tj. uwzględnienia tego, że zjawisko społeczne cechuje ich świadome doświadczanie.

2. Główne kierunki i problemy badawcze

Formułowanie nowych problemów badawczych stanowi twórczy element nauki z trudem poddający się programowaniu. Nowe problemy badawcze są dziełem wybitnych jednostek i tworzy się je w toku rozwiązywania problemów już postawionych, dlatego trudno jest sformułować ad hoc zestaw takich problemów. Ograniczę się do przedstawienia postulatów dotyczących ich założeń i charakteru jedynie w zakresie geografii społeczno-ekonomicznej.

W zakresie geografii społeczno-ekonomicznej należy dalej rozwijać badania przestrzennej organizacji terytorialnej systemu społeczno-gospodarczego kraju oraz jego podsystemów w przekroju regionalnym i gałęziowym. Konieczne jest jednak rozszerzenie zakresu badań, a mianowicie objęcie nimi oprócz sfery gospodarczej i technicznej również sfery społecznej oraz uwzględnienie perspektywy normatywno-wartościującej.

Rozszerzenie badań na sferę społeczną wymaga uwzględnienia podejścia socjologicznego, a szczególnie roli procesów interakcji społecznej (dystansu społecznego, akomodacji, asymilacji, konkurencji, konfliktów) w tworzeniu społeczności terytorialnych i ruchliwości oraz uwzględnienia aspektu świadomości społecznej, a więc wyobrażeń ludzi (lub grup) o sobie i środowisku oraz przemian tej świadomości.

Uwzględnienie perspektywy normatywno-wartościującej polega na rozpatrywaniu przestrzennej organizacji systemu społeczno-gospodarczego z punktu widzenia określonych wzorców normatywnych, a przede wszystkim zasad ładu przestrzennego i warunków jego realizacji i korzyści stąd płynących.

W sferze gospodarczej należy silniej rozwijać badania dotyczące lokalizacji działalności ekonomicznej (przemysłowej i usługowej) oraz warunków regionalnych i lokalnych rozwoju produkcji.

W sferze infrastruktury technicznej — stanu systemu transportowego i jego wpływu na rozwój gospodarczy oraz wyposażenia materialno-technicznego miast i wsi.

W sferze społecznej — zróżnicowania ruchliwości, warunków i poziomu życia ludności ze szczególnym uwzględnieniem stanu i tendencji rozwojowych ludności wiejskiej.

Kontynuacji wymagają badania poziomu rozwoju regionalnego w większym stopniu dotyczące jednak poznania mechanizmu rozwoju ekonomicznego, a zwłaszcza współzależności rozwoju.

Wreszcie bardzo duże znaczenie ma rozwój badań dotyczących czynników i barier rozwoju społeczno-ekonomicznego uwarunkowanych stanem i zasobami środowiska przyrodniczego człowieka i płynących stąd zagrożeń.

3. Metody i narzędzia badawcze

Dokonanie dalszego postępu poznawczego w geografii polskiej wymaga udoskonalenia metod badawczych, które pozwolą bardziej efektywnie rozwiązywać stare i nowe problemy naukowe i uzyskać lepszą „jakość” wiedzy, wzbogacając jej wartość poznawczą i użyteczność praktyczną. Może to wydawać się paradoksalne, ale zachodzi konieczność zwiększenia roli obu głównych składników wiedzy geograficznej: faktycznego i teoretycznego.

Program postępu metodologicznego powinien więc objąć następujące zagadnienia:

- 1) rozwoju teorii,
- 2) modelowania,

- 3) metod ustalania danych faktycznych,
- 4) metod analizy oraz testowania.

Postęp teoretyczny jest najtrudniej programować, gdyż ma on charakter heurystyczny i jest wynikiem szczególnej inwencji. Jedną z istotnych trudności związanych z rozwojem teorii wyjaśniających zjawiska społeczno-ekonomiczne jest konieczność dostosowania ich do specyficznych warunków rozwoju naszego kraju. Trudności te są mniejsze w przypadku budowy modeli teoretycznych zwłaszcza matematycznych, mających ramowy charakter, których zastosowanie następuje przez konkretyzację empiryczną zmiennych.

Należy mocno podkreślić, że zarówno teorie jak modele teoretyczne o charakterze wyjaśniającym, dotyczące zakresu zainteresowań przedmiotowych geografii, nie mogą ujmować zjawisk w postaci abstrakcyjnych kategorii mających zastosowanie we wszystkich przypadkach czasu i przestrzeni, jak to jest w fizyce, gdyż odnoszą się one do określonej epoki historycznej.

Budowa lub adaptacja modeli, zwłaszcza modeli matematycznych, wydaje się być najbardziej efektywnym narzędziem postępu zarówno teoretycznego, jak i empirycznego w geografii polskiej. Dotychczasowy postęp w tym zakresie stwarza duże szanse. Obok modelowania rekonstrukcyjno-opisowego zachodzi jednak potrzeba rozwoju modeli normatywnych, w tym również optymalizacyjnych. W przeciwieństwie do modeli rekonstrukcyjno-opisowych modele normatywne dotyczą tego co powinno być i wykorzystują do tego, obok faktów, również sądy wartościujące.

Największe znaczenie dla poważnego postępu badawczego w geografii polskiej ma jednak postęp w metodach ustalania danych faktycznych. Składnik faktyczny stanowi ciągle jeszcze słabe ogniwo postępowania badawczego. W większości przypadków dane faktyczne nie pozwalają dokonać weryfikacji empirycznej wartościowych poznawczo hipotez i modeli.

W sferze badań zjawisk społeczno-ekonomicznych znaczne szanse postępu w ustalaniu cennych poznawczo faktów stwarza wprowadzenie rygorystycznych technik obserwacji terenowej opartych na wywiadzie i ankiecie, zaś w sferze badań przyrodniczych — rozwój stałych stacji obserwacji terenowych i operowanie eksperymentem naturalnym i symulacyjnym oraz metod teledetekcji i fotointerpretacji. Poważne znaczenie może też mieć rozszerzenie i dostosowanie do potrzeb geografii statystyki państwowej i systemu informacji.

Ściśle z tym związany jest dalszy postęp w metodach analizy oraz testowania statystycznego. Poważne możliwości w tym względzie ma adaptacja metod już rozwiniętych w geografii anglosaskiej, a także metod z innych dziedzin, głównie ekonometrii i taksonomii numerycznej.

Postęp naukowy geografii jest uzależniony nie tylko od zmian w strukturze wewnętrznej geografii, lecz także od ukształtowania jej warunków społeczno-instytucjonalnych i materialnych. Zagadnienie to zostanie tu jednak pominięte, gdyż zostało przedstawione w artykule Z. Chojnickiego, L. Starkla i A. Wróbla w niniejszym zeszycie.

ЗЫШКО ХОЙНИЦКИ

РАЗМЫШЛЕНИЯ ОТНОСЯЩИХСЯ К НАСТОЯЩЕМУ И БУДУЩЕМУ
ПОЛЬСКОЙ ГЕОГРАФИИ

Работа содержит методологическую характеристику: 1) состояния и тенденции польской географии, а также 2) программы дальнейшего её развития. Инспирацией к этим размышлениям были доклады и дискуссии на Общепольском географическом совещании в Рыдзине (1983).

ZBYSZKO CHOJNICKI

REFLECTIONS ON THE PRESENT AND THE FUTURE OF POLISH GEOGRAPHY

The article gives a methodological characterization of (1) the state and tendencies of Polish geography, and (2) a conception of a programme of its further development. These reflections have been inspired by the papers and discussion at the National Geographical Conference at Rydzyna (1983).